

การท่องเที่ยวในวัด : สมดุลระหว่างศรัทธาและเศรษฐกิจ*

TOURISM IN MONASTERIES: BALANCE BETWEEN FAITH AND ECONOMY

ธนภัทร บัวพนัส, ปัทมา ภู่น้อย

Tanaphat Buaphanat, Pattama Punoi

นักวิชาการอิสระ

Independent Scholar

Corresponding Author E-mail: pattama.industry@gmail.com

บทคัดย่อ

วัดเป็นสถาบันทางศาสนาที่มีบทบาทสำคัญในสังคมไทย ไม่เพียงแต่เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นศูนย์กลางของชุมชนและแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่ดึงดูดนักท่องเที่ยวจำนวนมากจากทั้งในประเทศและต่างประเทศ การเติบโตของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวในวัดนำมาซึ่งประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นรายได้จากค่าธรรมเนียมเข้าชม การบริจาค และการจำหน่ายสินค้าที่ระลึก ซึ่งสามารถนำมาใช้ในการบำรุงรักษาสถานที่และสนับสนุนกิจกรรมทางศาสนา การท่องเที่ยวที่ขาดการบริหารจัดการที่เหมาะสมอาจก่อให้เกิดผลกระทบเชิงลบ เช่น ความแออัด การรบกวนบรรยากาศทางศาสนา และการเปลี่ยนแปลงเชิงพาณิชย์ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ปัญหาเหล่านี้ก่อให้เกิดคำถามสำคัญเกี่ยวกับแนวทางการสร้างสมดุลระหว่างการรักษาคุณค่าทางศาสนาและการใช้ประโยชน์จากวัดในเชิงเศรษฐกิจ โดยแนวคิดเรื่อง “การท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน” (Sustainable Tourism) ได้ถูกนำมาใช้เป็นกรอบแนวทางในการพิจารณาการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนา แนวทางดังกล่าวเน้นการพัฒนาเชิงอนุรักษ์ที่ให้ความสำคัญต่อการลดผลกระทบด้านลบของการท่องเที่ยว ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชน และคำนึงถึงการรักษาดุลยภาพทางศาสนาและวัฒนธรรมของสถานที่ บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1. ศึกษาผลกระทบของการท่องเที่ยวที่มีต่อวัดในแง่มุมต่าง ๆ 2. วิเคราะห์แนวทางการจัดการที่สามารถช่วยลดผลกระทบด้านลบ และส่งเสริมการพัฒนาอย่างยั่งยืน การศึกษานี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้กำหนดนโยบาย พระสงฆ์ หน่วยงานด้านการท่องเที่ยว และชุมชนท้องถิ่นในการหาแนวทางปฏิบัติที่สมดุลระหว่างการรักษาคุณค่าทางศาสนาและการสร้างรายได้เพื่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจของวัดและชุมชนโดยรวม

คำสำคัญ: วัด; ศรัทธา; เศรษฐกิจ

Abstract

Monasteries are religious institutions that play a crucial role in Thai society. They are not only places for conducting religious ceremonies and disseminating Buddhist teachings but also serve as community centers and cultural tourism destinations that attract numerous visitors, both domestic and international. The growth of the tourism industry in monasteries brings economic benefits, including revenue from entrance fees, donations, and the sale of souvenirs, which can be utilized for monasteries maintenance and religious activities. Unmanaged tourism can lead to negative consequences, such as overcrowding, disturbances to the religious atmosphere, and the commercialization of sacred spaces. These challenges raise critical questions regarding how to balance the preservation of religious values with the

*Received July 14, 2025; Revised August 25, 2025; Accepted August 31, 2025

economic utilization of monasteries. The concept of sustainable tourism has been introduced as a framework for managing religious tourism. This approach emphasizes conservation-based development, minimizing the adverse effects of tourism, encouraging community participation, and maintaining the religious and cultural identity of the site. The objectives of this article were: 1. To study the impacts of tourism on monasteries from various perspectives. 2. To analyze management approaches that can help mitigate negative impacts and promote sustainable development. This study was beneficial for policymakers, Buddhist monks, tourism authorities, and local communities in finding a balanced approach between preserving religious values and generating income for the economic stability of monasteries and surrounding communities.

Keywords: Monasteries; Faith; Economy

บทนำ

วัดเป็นศูนย์กลางของศาสนา วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชุมชนไทยมาอย่างยาวนาน นอกจากการเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาแล้ว วัดยังทำหน้าที่เป็นแหล่งเรียนรู้ อนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม และเป็นพื้นที่ทางสังคมที่เชื่อมโยงผู้คนเข้าด้วยกัน ในยุคปัจจุบัน วัดหลายแห่งได้รับความนิยมจากนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ส่งผลให้การท่องเที่ยวในวัดกลายเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้วัดต้องเผชิญกับความท้าทายในการรักษาสมดุลระหว่างบทบาททางศาสนาและการเป็นแหล่งท่องเที่ยว การเติบโตของการท่องเที่ยวสามารถสร้างรายได้เพื่อบำรุงรักษาสถานที่และสนับสนุนกิจกรรมทางศาสนาได้ แต่ขณะเดียวกันก็อาจนำไปสู่ผลกระทบเชิงลบ เช่น การพาณิชย์ศาสนา ที่ทำให้คุณค่าทางศาสนาลดลง การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ ของวัดเพื่อรองรับนักท่องเที่ยว และ ผลกระทบต่อบรรยากาศทางศาสนา ที่อาจรบกวนการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน

แนวโน้มของการท่องเที่ยวที่เพิ่มขึ้นยังนำไปสู่คำถามสำคัญเกี่ยวกับบทบาทของวัดในสังคมสมัยใหม่ เช่น วัดควรเป็นเพียงสถานที่ปฏิบัติศาสนา หรือสามารถปรับตัวให้กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่มี การบริหารจัดการอย่างมืออาชีพได้ด้วย ปัญหานี้ไม่เพียงเกี่ยวข้องกับพระสงฆ์และชุมชนท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมถึงภาครัฐและหน่วยงานด้านการท่องเที่ยวที่ต้องร่วมกันกำหนดทิศทางการพัฒนาวัดให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและเศรษฐกิจ ดังนั้น เพื่อให้การท่องเที่ยวในวัดเกิดประโยชน์สูงสุดโดยไม่กระทบต่อคุณค่าทางศาสนาและวัฒนธรรม จึงจำเป็นต้องมีแนวทางบริหารจัดการที่สมดุลและยั่งยืน

บทความนี้จึงมุ่งวิเคราะห์บทบาทของวัดในบริบททางศาสนาและเศรษฐกิจ รวมถึงผลกระทบจากการท่องเที่ยว พร้อมนำเสนอแนวทางที่ช่วยให้วัดสามารถรองรับนักท่องเที่ยวได้อย่างเหมาะสม โดยยังคงรักษาความศักดิ์สิทธิ์และคุณค่าทางศาสนาไว้ได้

บทบาทของวัดและความสำคัญในบริบททางศาสนาและเศรษฐกิจ

1. ความหมายและบทบาทของวัดในบริบททางศาสนา

วัด (สถาน) เป็นสถานที่สำคัญในศาสนาพุทธที่ใช้เป็นศูนย์กลางของกิจกรรมทางศาสนา วัฒนธรรม และสังคม วัดไม่เพียงเป็นสถานที่สำหรับการสวดมนต์ ทำบุญ ฟังธรรม และปฏิบัติสมาธิเท่านั้น แต่ยังเป็นแหล่งเรียนรู้ทางพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2546) วัดในประเทศไทยสามารถแบ่งออกเป็นสองประเภทหลัก ได้แก่ วัดหลวง (วัดที่ได้รับการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์) และ วัด

ราษฎร์ (วัดที่ก่อตั้งขึ้นโดยประชาชน) โดยวัดทั้งสองประเภทนี้มีบทบาทสำคัญในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนาและให้บริการด้านจิตวิญญาณแก่ประชาชน (วาสนา ชิตกรหาร, 2546)

นอกจากนี้ วัดยังเป็นศูนย์กลางของการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและเทศกาลทางพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา และวันอาสาฬหบูชา ซึ่งเป็นวันสำคัญทางศาสนาและมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชน

บทบาทการศึกษาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ในอดีต วัดมีบทบาทสำคัญในด้านการศึกษา โดยเฉพาะในยุคก่อนที่ระบบการศึกษาแบบตะวันตกจะเข้ามา วัดเป็นสถานที่ที่เด็กไทยได้รับการศึกษาเกี่ยวกับการอ่านออกเขียนได้ คณิตศาสตร์ และธรรมะ ซึ่งเป็นพื้นฐานของการพัฒนาความรู้และจริยธรรมของประชาชน (ไทยเฮลธ์, 2560) ปัจจุบัน วัดหลายแห่งยังคงมีโรงเรียนพุทธศาสนา โรงเรียนพระปริยัติธรรม และศูนย์ปฏิบัติธรรมที่ทำหน้าที่เผยแผ่คำสอนของพระพุทธเจ้าให้แก่ประชาชนทุกเพศทุกวัย

นอกจากนี้ วัดยังเป็นศูนย์กลางของการศึกษาพระพุทธศาสนาในระดับนานาชาติ โดยมีวัดไทยหลายแห่งในต่างประเทศที่ทำหน้าที่เผยแผ่พุทธศาสนาในรูปแบบเถรวาท เช่น วัดไทยพุทธคยา ในประเทศอินเดีย และวัดพุทธธรรม ในสหรัฐอเมริกา ซึ่งช่วยเผยแพร่มรดกทางวัฒนธรรมไทยไปยังชาวต่างชาติ

บทบาทด้านสังคม

นอกเหนือจากบทบาททางศาสนา วัดยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนและช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาส เช่น การจัดตั้งสถานสงเคราะห์คนไร้บ้าน บ้านพักคนชรา และศูนย์ฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ติดยาเสพติด นอกจากนี้ วัดยังมีบทบาทสำคัญในการให้คำปรึกษาและช่วยเหลือผู้ที่ประสบปัญหาทางจิตใจผ่านแนวทางของพุทธศาสนา เช่น การฝึกสติ สมาธิ และการให้คำปรึกษาด้านจิตวิทยาเชิงพุทธ

นอกจากนี้ วัดยังมีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทย เนื่องจากวัดเป็นที่ตั้งของโบราณสถาน จิตรกรรมฝาผนัง พระพุทธรูป และสถาปัตยกรรมไทยที่สะท้อนถึงอัตลักษณ์และประวัติศาสตร์ของชาติ วัดหลายแห่งได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกทางวัฒนธรรม เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) และ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของประเทศไทย

2. บทบาทของวัดในบริบททางเศรษฐกิจ

วัดมิได้เป็นเพียงศาสนสถานที่ทำหน้าที่เผยแผ่หลักธรรมของพระพุทธศาสนา แต่ยังมีบทบาทสำคัญในระบบเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในบริบทของเศรษฐกิจชุมชน เศรษฐกิจเชิงพุทธ และเศรษฐกิจการท่องเที่ยว วัดถือเป็นหนึ่งในสถาบันทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อการกระจายทรัพยากรและการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศ

บทบาทด้านเศรษฐกิจชุมชน

วัดเป็นศูนย์กลางของเศรษฐกิจชุมชนผ่านการส่งเสริมการพึ่งพาตนเองและการบริหารจัดการทรัพยากรในรูปแบบของ “ธรรมาภิบาลทางเศรษฐกิจ” หลักคำสอนทางพุทธศาสนา เช่น “หลักอปริหานิยธรรม” และ “เศรษฐกิจพอเพียง” มีอิทธิพลต่อการกำหนดแนวทางการพัฒนาของชุมชนโดยมุ่งเน้นความยั่งยืนและการพึ่งพาตนเอง (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2546)

นอกจากนี้ วัดยังเป็นแหล่งรวบรวมทรัพยากรของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน เงินบริจาค หรือแรงงาน วัดหลายแห่งมีโครงการช่วยเหลือทางเศรษฐกิจ เช่น การจัดตั้งกองทุนหมู่บ้าน การสนับสนุนวิสาหกิจชุมชน และการให้ความรู้ด้านอาชีพแก่ประชาชน ตัวอย่างเช่น “วัดสวนแก้ว” ในจังหวัดนนทบุรี ที่มีโครงการพัฒนาทางเศรษฐกิจโดยใช้ที่ดินของวัดเป็นพื้นที่เกษตรกรรมและศูนย์ฝึกอาชีพให้แก่ประชาชน

บทบาทด้านเศรษฐกิจเชิงพุทธ

เศรษฐกิจเชิงพุทธ (Buddhist Economics) เป็นแนวคิดที่เชื่อมโยงการดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจเข้ากับหลักศีลธรรมในพระพุทธศาสนา แนวคิดนี้มุ่งเน้นการใช้ทรัพยากรอย่างมีคุณค่า ลดความโลภ และส่งเสริมจริยธรรมทางเศรษฐกิจ วัดเป็นแหล่งที่เผยแพร่แนวคิดนี้ผ่านการสอนธรรมะที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการทรัพยากร เช่น การใช้จ่ายอย่างรู้คุณค่า การเก็บออม และการทำธุรกิจที่มีจริยธรรม (Schumacher, 1973)

ตัวอย่างที่สำคัญของเศรษฐกิจเชิงพุทธ คือ การบริหารจัดการทรัพยากรของวัดในลักษณะของ “ทาน” และ “บุญกิริยาวัตถุ” วัดหลายแห่งจัดโครงการที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งปันทรัพยากร เช่น โรงทาน การแจกจ่ายอาหารให้แก่ผู้ยากไร้ และกองทุนเพื่อการศึกษาสำหรับเด็กด้อยโอกาส ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของการกระจายรายได้ที่ลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ

บทบาทด้านเศรษฐกิจการท่องเที่ยว

วัดถือเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรมที่สำคัญและมีบทบาทในการสร้างรายได้ให้แก่เศรษฐกิจของประเทศ โดยเฉพาะประเทศไทยซึ่งมีแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนามากมาย เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) วัดพระธาตุขดอยสุเทพ และวัดร่องขุน วัดเหล่านี้เป็นแหล่งดึงดูดนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ทำให้เกิดการกระจายรายได้ไปยังภาคธุรกิจอื่น ๆ เช่น โรงแรม ร้านอาหาร และธุรกิจจำหน่ายสินค้าทางศาสนา

การพัฒนาที่ยั่งยืนทางเศรษฐกิจ

วัดยังมีบทบาทในการส่งเสริมแนวคิดของ “เศรษฐกิจสีเขียว” และ “เศรษฐกิจหมุนเวียน” ผ่านกิจกรรมที่ลดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม เช่น โครงการ วัดสะอาด ที่รณรงค์ให้ลดการใช้พลาสติกและส่งเสริมการใช้วัสดุรีไซเคิลภายในวัด หรือโครงการ วัดพึ่งตนเอง ที่เน้นการใช้พลังงานหมุนเวียนและการทำเกษตรอินทรีย์เพื่อเลี้ยงดูพระสงฆ์และชุมชน (สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ, 2562)

การพัฒนาที่ยั่งยืนของวัดยังเกี่ยวข้องกับ “เศรษฐกิจดิจิทัล” ในยุคปัจจุบัน หลายวัดมีการนำเทคโนโลยีดิจิทัลมาใช้เพื่อสร้างรายได้ เช่น การรับบริจาคผ่านแอปพลิเคชัน การจัดทำคอร์สสอนธรรมะออนไลน์ และการใช้โซเชียลมีเดียเพื่อเผยแพร่หลักธรรมและส่งเสริมกิจกรรมทางศาสนา ซึ่งช่วยให้วัดสามารถเข้าถึงประชาชนรุ่นใหม่และสร้างความเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจผ่านแพลตฟอร์มดิจิทัล

ดังนั้น วัดในบริบททางเศรษฐกิจมีบทบาทสำคัญในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนผ่านการพัฒนาทางสังคม การเป็นศูนย์กลางของเศรษฐกิจเชิงพุทธที่เน้นคุณธรรม การกระตุ้นเศรษฐกิจผ่านการท่องเที่ยวเชิงศาสนา หรือการสนับสนุนแนวทางเศรษฐกิจที่ยั่งยืน วัดจึงมิได้เป็นเพียงศาสนสถานเท่านั้น แต่ยังเป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบเศรษฐกิจที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศ

แนวคิดและกรอบทฤษฎีเกี่ยวกับการท่องเที่ยวในวัด

1. การท่องเที่ยวเชิงศาสนา (Religious Tourism)

การท่องเที่ยวเชิงศาสนาเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางเพื่อแสวงหาประสบการณ์ทางจิตวิญญาณและความศรัทธา ซึ่งอาจรวมถึงการเดินทางไปสักการะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เข้าร่วมพิธีกรรม หรือศึกษาหลักคำสอนทางศาสนา (Rinschede, 1992) ในบริบทของประเทศไทย วัดเป็นสถานที่สำคัญในการปฏิบัติศาสนกิจของพุทธศาสนิกชน และยังคงดึงดูดนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่สนใจในสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมทางศาสนา

2. ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ (Buddhist Economics)

เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธเป็นแนวคิดที่เสนอโดย Schumacher ซึ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยคำนึงถึงศีลธรรม ความสมดุล และความสุขของมนุษย์มากกว่าการแสวงหาผลกำไรสูงสุด หลักการของเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธแตกต่างจากเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่เน้นการบริโภคและการสะสมความมั่งคั่ง โดยมุ่งเน้นไปที่การดำรงชีวิตแบบพอเพียงและไม่เบียดเบียนผู้อื่น (Schumacher, 1973)

ในแง่ของการท่องเที่ยวในวัด แนวคิดเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธสามารถนำมาใช้ในการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อวัดและชุมชนโดยไม่ละเลยมิติทางศาสนา ตัวอย่างเช่น การส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เน้นการเรียนรู้และการพัฒนาจิตใจมากกว่าการพาณิชย์ศาสนา

3. ทฤษฎีผลกระทบทางสังคมและวัฒนธรรมของการท่องเที่ยว (Tourism Social and Cultural Impact Theory)

ทฤษฎีนี้กล่าวถึงผลกระทบที่เกิดจากการท่องเที่ยวต่อสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น โดยแบ่งเป็นผลกระทบเชิงบวกและผลกระทบเชิงลบ

ผลกระทบเชิงบวก ได้แก่ การกระจายรายได้สู่ชุมชน การฟื้นฟูและอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรม และการส่งเสริมความเข้าใจทางวัฒนธรรมระหว่างนักท่องเที่ยวและชุมชนท้องถิ่น (Smith, 2003)

ผลกระทบเชิงลบ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น การทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นสินค้าเพื่อการค้า และปัญหาด้านพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของนักท่องเที่ยวในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ (Cohen, 1984)

4. กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาอย่างยั่งยืนในบริบทศาสนา (Sustainable Development in Religious Contexts)

แนวคิดนี้เกี่ยวข้องกับการพัฒนาและจัดการทรัพยากรเพื่อให้สามารถตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบันโดยไม่ทำลายศักยภาพของคนรุ่นต่อไป (WCED, 1987) ในแง่ของการท่องเที่ยวในวัด การพัฒนาอย่างยั่งยืนหมายถึงการสร้างสมดุลระหว่างการดึงดูดนักท่องเที่ยวและการรักษาความศักดิ์สิทธิ์ของวัด

องค์การการท่องเที่ยวโลก ได้เสนอแนวทางในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงศาสนาอย่างยั่งยืน เช่น การจัดการจำนวนนักท่องเที่ยว เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความแออัด การให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยว เกี่ยวกับมารยาททางศาสนา และการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยว ให้แก่ชุมชนโดยรอบ

ดังนั้น การศึกษาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวในวัดสามารถใช้แนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ มาวิเคราะห์และอธิบายผลกระทบของการท่องเที่ยวในบริบทของศาสนาและเศรษฐกิจ แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธช่วยให้เข้าใจถึงบทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางศรัทธา ขณะที่ทฤษฎีผลกระทบทางสังคมและวัฒนธรรมช่วยให้เห็นผลกระทบที่เกิดจากการท่องเที่ยว และกรอบแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาอย่างยั่งยืนให้แนวทางในการบริหารจัดการการท่องเที่ยวให้เกิดประโยชน์สูงสุดโดยไม่ละเลยมิติของความศักดิ์สิทธิ์และจิตวิญญาณ

ข้อจำกัดของแนวคิดเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธในการจัดการการท่องเที่ยว

เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยคำนึงถึงศีลธรรม ความสมดุล และความสุขของมนุษย์ มากกว่าการแสวงหาผลกำไรสูงสุด (Schumacher, 1973) การนำแนวคิดนี้มาใช้ในการจัดการการท่องเที่ยวในวัดอาจเผชิญกับข้อจำกัดหลายประการ

ความขัดแย้งระหว่างการอนุรักษ์และการพัฒนา การส่งเสริมการท่องเที่ยวอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนและพระสงฆ์ ซึ่งอาจขัดแย้งกับหลักการของเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธที่เน้นความ

เรียบง่ายและความสงบ การดึงดูดนักท่องเที่ยวจำนวนมากอาจทำให้วัดต้องปรับตัวให้เข้ากับการต้องการของนักท่องเที่ยวมากขึ้น ซึ่งอาจลดทอนบรรยากาศของความสงบที่เป็นเอกลักษณ์ของวัด

การจัดการทรัพยากรที่ไม่ยั่งยืน หากไม่มีการวางแผนและการจัดการที่ดี การท่องเที่ยวอาจนำไปสู่การใช้ทรัพยากรของวัดอย่างไม่ยั่งยืน ซึ่งขัดกับหลักการของเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธที่เน้นความพอเพียงและการใช้ทรัพยากรอย่างมีสติ

ความไม่สอดคล้องกับความคาดหวังของนักท่องเที่ยว: นักท่องเที่ยวบางกลุ่มอาจมีความคาดหวังที่ไม่สอดคล้องกับหลักการของเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ เช่น การต้องการสิ่งอำนวยความสะดวกที่หรูหรา ซึ่งอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงวัดให้สอดคล้องกับความต้องการของนักท่องเที่ยว แทนที่จะรักษาเอกลักษณ์และคุณค่าทางศาสนา

ข้อถกเถียงเกี่ยวกับการพาณิชย์ศาสนาในวัด ซึ่งส่งผลกระทบต่อการท่องเที่ยว

การพาณิชย์ศาสนา หรือ คำว่า “พุทธพาณิชย์” มาจากคำว่า พุทธ ซึ่งหมายถึง พระพุทธศาสนา กับ คำว่า พาณิชย์ อันแปลว่าการค้า พุทธพาณิชย์ รวมแปลความได้ว่า การค้าที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ในปัจจุบันมีกิจกรรมที่เข้าข่ายตามนิยามหลายรูปแบบ ทั้งที่ดำเนินไปโดยพระสงฆ์ ฆราวาส หน่วยงาน สถาบันองค์กรต่าง ๆ โดยที่พุทธศาสนิกชนเข้าใจผิดว่า พระสงฆ์ไม่ควรมายุ่งเกี่ยวกับเรื่องการทำมาค้าขายหรือการแสวงหาเงินตราเพื่อผลกำไร อันเป็นกิจกรรมทางโลกที่มักมีผู้อธิบายว่าไม่ใช่กิจของสงฆ์ ขัดต่อสมณสาธูปผิดพระวินัย (วิริยพุทธ เกิดในมจล, 2560)

ในประเทศไทย มีการวิพากษ์วิจารณ์ว่าการท่องเที่ยวในวัดบางแห่งได้เปลี่ยนแปลงบทบาทของวัดจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ไปสู่สถานที่เชิงพาณิชย์ ตัวอย่างเช่น วัดหัวลำโพงในกรุงเทพมหานคร ที่ประชาชนนิยมไปทำบุญผ่านช่องทางต่าง ๆ (ไทยพีบีเอสนิวส์, 2561)

การนำสัญลักษณ์ทางศาสนามาใช้ในเชิงพาณิชย์อาจส่งผลกระทบต่อความศักดิ์สิทธิ์และคุณค่าทางจิตวิญญาณของวัด นอกจากนี้ ยังมีความกังวลว่าการพาณิชย์ศาสนาอาจนำไปสู่การบิดเบือนหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา

การท่องเที่ยวเชิงศาสนาเน้นการเดินทางเพื่อแสวงหาประสบการณ์ทางจิตวิญญาณ แต่เมื่อวัดปรับตัวเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวมากขึ้น อาจนำไปสู่การพาณิชย์ศาสนา เช่น การขายวัตถุมงคลหรือเก็บค่าธรรมเนียม ซึ่งอาจกระทบต่อบรรยากาศของวัด หากมีแนวทางกำกับดูแลที่เหมาะสม วัดสามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวโดยไม่สูญเสียความศักดิ์สิทธิ์

เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจที่คำนึงถึงศีลธรรมและความพอเพียง วัดสามารถสร้างรายได้จากการท่องเที่ยวได้ แต่ควรนำไปใช้เพื่อบำรุงรักษาศาสนสถานและสนับสนุนกิจกรรมทางศาสนา มากกว่าการมุ่งแสวงหากำไรสูงสุด การดำเนินการอย่างโปร่งใสและอยู่ในกรอบของหลักธรรมคำสอนจะช่วยให้การพาณิชย์ศาสนาเป็นไปอย่างเหมาะสม

ผลกระทบจากการพาณิชย์ศาสนาสามารถมองได้ในสองด้าน ด้านบวกคือการสร้างรายได้ให้วัดและชุมชน สนับสนุนการอนุรักษ์วัฒนธรรม ด้านลบคือความเสี่ยงที่วัดจะกลายเป็นพื้นที่เชิงพาณิชย์มากเกินไป ทำให้ศรัทธาของประชาชนลดลง และเปลี่ยนบทบาทของพระสงฆ์ไปจากการเผยแผ่ศาสนา

แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนช่วยสร้างสมดุลระหว่างศาสนาและเศรษฐกิจ วัดควรกำหนดแนวทางที่ชัดเจนในการพาณิชย์ เช่น การควบคุมประเภทสินค้าที่จำหน่าย และการใช้รายได้เพื่อกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อศาสนาและสังคม อีกทั้งการให้ความรู้แก่พระสงฆ์และชุมชนเกี่ยวกับการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเชิงศาสนาอย่างมีจริยธรรม จะช่วยลดปัญหาที่อาจเกิดขึ้นได้

โดยสรุป การพาณิชย์ศาสนาเป็นทั้งโอกาสและความท้าทายของการท่องเที่ยวในวัด หากขาดการกำกับดูแลที่ดี อาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงลบที่กระทบต่อคุณค่าทางศาสนาและวัฒนธรรมของวัด แต่หากมีการจัดการที่เหมาะสมโดยอาศัยแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ การพัฒนาอย่างยั่งยืน และการคำนึงถึงผลกระทบทางสังคมและวัฒนธรรม วัดสามารถดำรงอยู่ในฐานะศูนย์กลางศาสนาและแหล่งท่องเที่ยวได้อย่างสมดุลโดยไม่สูญเสียอัตลักษณ์ที่แท้จริงของตน

แนวทางการบริหารจัดการการท่องเที่ยวในวัดอย่างยั่งยืน

แนวทางการบริหารจัดการการท่องเที่ยวในวัดให้เกิดความยั่งยืนต้องคำนึงถึงทั้งมิติของศาสนา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ โดยอาศัยหลักการสำคัญดังต่อไปนี้

1. การกำหนดนโยบายและกฎระเบียบที่ชัดเจนวัดควรมีแนวทางปฏิบัติและข้อกำหนดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวที่ชัดเจน เช่น การจำกัดจำนวนผู้เข้าชมในแต่ละวัน การกำหนดโซนสำหรับกิจกรรมทางศาสนาและการท่องเที่ยว ตลอดจนการควบคุมการพาณิชย์ภายในวัดเพื่อลดผลกระทบทางลบ

2. การมีส่วนร่วมของชุมชนและพระสงฆ์ชุมชนท้องถิ่นควรมีบทบาทในการจัดการและพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนา โดยอาศัยหลักการของ “การท่องเที่ยวโดยชุมชน” (Community-Based Tourism) ที่ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและได้รับประโยชน์จากการท่องเที่ยว (Goodwin & Santilli, 2009) พระสงฆ์สามารถทำหน้าที่เป็นผู้ให้ความรู้และเป็นแกนกลางในการกำกับดูแลให้การท่องเที่ยวดำเนินไปในแนวทางที่เหมาะสมกับหลักธรรมคำสอนทางศาสนา

3. การส่งเสริมจิตสำนึกและมารยาทของนักท่องเที่ยวควรมีการรณรงค์ให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยวเกี่ยวกับมารยาทในการเข้าวัด รวมถึงข้อควรปฏิบัติ เช่น การแต่งกายที่เหมาะสม การไม่ส่งเสียงดังรบกวน และการให้ความเคารพต่อสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การใช้สื่อประชาสัมพันธ์ เช่น แผ่นพับ วิดีโอแนะนำ และป้ายสัญลักษณ์ จะช่วยให้ข้อมูลเหล่านี้เข้าถึงนักท่องเที่ยวได้ง่ายขึ้น (Timothy & Boyd, 2003)

4. การจัดการโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งแวดล้อมวัดควรมีมาตรการในการรักษาความสะอาดและความเป็นระเบียบเรียบร้อย เช่น การจัดการขยะ การจัดโซนที่พนักงานท่องเที่ยวให้เหมาะสม ตลอดจนการใช้พลังงานหมุนเวียนและแนวทางลดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม (Buckley, 2012) การใช้เทคโนโลยี เช่น ระบบบัตรเข้าชมแบบอิเล็กทรอนิกส์ หรือแอปพลิเคชันให้ข้อมูลการท่องเที่ยว สามารถช่วยลดปัญหาความแออัดภายในวัดได้

5. การติดตามและประเมินผลอย่างต่อเนื่องควรมีการติดตามและประเมินผลกระทบของการท่องเที่ยวเป็นระยะ เพื่อปรับปรุงมาตรการต่าง ๆ ให้เหมาะสม โดยสามารถใช้เครื่องมือ เช่น ดัชนีความยั่งยืนทางการท่องเที่ยว (Tourism Sustainability Index) ในการวัดผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของการท่องเที่ยวในวัด (Sharpley, 2009)

การนำแนวทางเหล่านี้ไปปรับใช้ จะช่วยให้การท่องเที่ยวในวัดสามารถดำเนินไปได้อย่างยั่งยืน ทั้งในเชิงศาสนา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาประเด็น “การท่องเที่ยวในวัด สมดุลระหว่างศรัทธาและเศรษฐกิจ” สามารถสังเคราะห์องค์ความรู้ใหม่ที่มีความสำคัญต่อการพัฒนานโยบายและแนวทางปฏิบัติในระดับวัด ชุมชน และภาครัฐ ดังนี้

1. การท่องเที่ยวในวัดเป็นระบบนิเวศที่เชื่อมโยงศาสนา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ วัดไม่ได้เป็นเพียงสถานที่ปฏิบัติศาสนกิจ แต่ยังเป็นโครงสร้างพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจชุมชน การบริหารจัดการวัดให้สมดุลระหว่างความศักดิ์สิทธิ์และการสร้างรายได้ต้องใช้แนวคิด “เศรษฐศาสตร์ศาสนา” และ “การพัฒนาอย่าง

ยั่งยืน” มีความจำเป็นต้องสร้างกลไกควบคุมการท่องเที่ยว เพื่อป้องกันการเปลี่ยนแปลงวัดเป็น “พื้นที่พาณิชย์” ที่อาจลดทอนคุณค่าทางศาสนา

2. การพาณิชย์ศาสนาเป็นทั้งโอกาสและความท้าทายของการท่องเที่ยวในวัด การพาณิชย์ศาสนาที่ขาดการกำกับดูแล อาจทำให้วัดสูญเสียภาพลักษณ์ที่เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แนวคิด “พุทธพาณิชย์ที่รับผิดชอบ” (Ethical Buddhist Commerce) ควรถูกนำมาใช้ โดยเน้นการสร้างคุณค่าทางจิตวิญญาณควบคู่กับเศรษฐกิจ ภาครัฐและองค์กรศาสนาควรออกมาตรการการกำกับดูแลเพื่อให้การท่องเที่ยวเชิงศาสนาไม่กลายเป็นการค้าแบบเสรีที่ขาดหลักจริยธรรม

3. แนวทางเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธอาจต้องได้รับการปรับปรุงให้สอดคล้องกับบริบทการท่องเที่ยว ปัจจุบัน เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธให้ความสำคัญกับ “ความพอเพียง” แต่การบริหารการท่องเที่ยวในวัด จำเป็นต้องพิจารณาปัจจัยด้านการแข่งขันทางเศรษฐกิจ วัดที่เปิดรับนักท่องเที่ยวต้องพัฒนากลยุทธ์ด้านเศรษฐกิจที่ไม่ขัดต่อหลักธรรม เช่น การพัฒนา “สินค้าทางศาสนาเชิงสร้างสรรค์” ที่สอดคล้องกับจริยธรรมของพุทธศาสนา

4. การบริหารจัดการการท่องเที่ยวในวัดต้องอาศัยแนวทางการมีส่วนร่วมแนวทาง “การท่องเที่ยวโดยชุมชน” (Community-Based Tourism) เป็นแนวคิดที่สามารถนำมาใช้เพื่อลดผลกระทบเชิงลบและกระจายรายได้อย่างเป็นธรรม พระสงฆ์ควรได้รับการฝึกอบรมให้มียุทธศาสตร์ในการเป็น “ผู้นำทางศาสนาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน” เพื่อให้สามารถบริหารจัดการวัดในฐานะแหล่งท่องเที่ยวได้อย่างสมดุล เทคโนโลยีดิจิทัล เช่น แพลตฟอร์มการท่องเที่ยวเสมือนจริง และระบบบริจาคออนไลน์ ควรถูกนำมาใช้เพื่อลดการพึ่งพารายได้จากนักท่องเที่ยวโดยตรง

5. การพัฒนาโมเดล “วัดท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน” (Sustainable Temple Tourism Model) การออกแบบโมเดลที่เป็นระบบสำหรับการบริหารจัดการวัดในฐานะแหล่งท่องเที่ยว ใช้ตัวชี้วัดด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้มั่นใจว่าการท่องเที่ยวไม่ทำลายคุณค่าทางศาสนาและชุมชน การนำกรณีศึกษาวัดที่บริหารจัดการท่องเที่ยวได้ดีมาเป็นต้นแบบ เช่น วัดพระธาตุตอดยสุเทพ หรือวัดร่องขุน

องค์ความรู้จากการศึกษานี้สามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการพัฒนานโยบายและการบริหารจัดการวัดให้เกิดความสมดุลระหว่างศรัทธา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ การผสมผสานแนวคิดเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธเข้ากับการพาณิชย์ศาสนาอย่างมีจริยธรรม รวมถึงการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชน จะช่วยให้วัดยังคงเป็นศูนย์กลางแห่งศรัทธา ขณะเดียวกันก็สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับการเป็นแหล่งท่องเที่ยวได้อย่างเหมาะสม นอกจากนี้ การพัฒนาโมเดล “วัดท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน” ที่มีระบบบริหารจัดการที่รัดกุม จะช่วยให้วัดสามารถรักษาเอกลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรม ควบคู่ไปกับการสร้างประโยชน์ต่อเศรษฐกิจและสังคมได้อย่างแท้จริง

สรุป

วัดเป็นศูนย์รวมของศาสนาและวัฒนธรรมที่มีบทบาทสำคัญในสังคมไทย นอกจากเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาแล้ว ยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ดึงดูดผู้มาเยือนจากทั้งในและต่างประเทศ ซึ่งมีส่วนช่วยในการสร้างรายได้และการดูแลรักษาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ ประเทศไทยมีวัดสำคัญหลายแห่งที่เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาและวัฒนธรรม เช่น วัดพระแก้ว ซึ่งเป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต วัดพระธาตุตอดยสุเทพที่ตั้งอยู่บนยอดเขาสูงในเชียงใหม่ และวัดร่องขุนที่มีเอกลักษณ์ด้านสถาปัตยกรรมร่วมสมัย วัดเหล่านี้ไม่เพียงแต่เป็นสถานที่ศาสนา แต่ยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สะท้อนเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของไทย การท่องเที่ยวที่ขาดการบริหารจัดการที่ดีอาจส่งผลกระทบต่อคุณค่าของวัด เช่น ความแออัด ความไม่เป็น

ระเบียบ และการพาณิชย์ที่มากเกินไป ดังนั้น การท่องเที่ยวที่ยั่งยืนจึงเป็นแนวทางสำคัญในการรักษาคุณค่าทางศาสนาและวัฒนธรรมของวัด ควบคู่ไปกับการส่งเสริมเศรษฐกิจของชุมชน โดยให้ความสำคัญกับการลดผลกระทบจากการท่องเที่ยว สนับสนุนการมีส่วนร่วมของชุมชน และบริหารจัดการพื้นที่ให้เกิดความสมดุล แนวคิดเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธสามารถนำมาใช้ในการบริหารทรัพยากรของวัดได้อย่างเหมาะสม โดยเน้นความพอเพียง การใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า และการสนับสนุนกิจกรรมที่ส่งเสริมคุณธรรม วัดหลายแห่งมีโครงการช่วยเหลือชุมชน เช่น โรงทาน การส่งเสริมธุรกิจชุมชน และการให้การศึกษา อย่างไรก็ตาม หากขาดการควบคุมที่ดี การค้าขายทางศาสนา เช่น การจำหน่ายวัตถุมงคล หรือการเรียกเก็บค่าธรรมเนียมนอกเหนือจากที่กำหนด อาจก่อให้เกิดข้อถกเถียงและลดทอนบทบาทหลักของวัดในฐานะศูนย์กลางศรัทธา การจัดการการท่องเที่ยวในวัดอย่างสมดุล จึงควรมีกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน โดยอาศัยความร่วมมือระหว่างพระสงฆ์ ชุมชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อกำหนดแนวทางที่เหมาะสม เช่น การจำกัดจำนวนนักท่องเที่ยวต่อวัน การจัดสรรพื้นที่ให้เหมาะสม และการใช้เทคโนโลยีเพื่อช่วยบริหารการท่องเที่ยว รวมถึงการส่งเสริมพฤติกรรมที่เหมาะสมของนักท่องเที่ยว เช่น การแต่งกายที่สุภาพและการเคารพสถานที่ ในระยะยาว วัดสามารถพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ยั่งยืนได้ โดยยังคงรักษาอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรม การนำแนวทางเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธและการบริหารจัดการที่มีจริยธรรมมาใช้ จะช่วยให้วัดยังคงเป็นศูนย์กลางแห่งศรัทธาและเป็นแหล่งเรียนรู้สำหรับคนรุ่นหลัง พร้อมทั้งสามารถสร้างรายได้ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน และสนับสนุนการพัฒนาวัดให้คงอยู่ในฐานะศูนย์กลางของศาสนาและสังคมไทยต่อไป ดังนั้น การท่องเที่ยวในวัดควรถูกบริหารจัดการอย่างเหมาะสมเพื่อรักษาคุณค่าทางศาสนาและวัฒนธรรม ควบคู่ไปกับการสร้างประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้กับชุมชนโดยรอบ หากสามารถสร้างสมดุลที่ดีได้ วัดจะยังคงเป็นแหล่งศรัทธาและแหล่งเรียนรู้ที่ยั่งยืนสำหรับคนรุ่นหลัง นั่นเอง

เอกสารอ้างอิง

- ไทยพีบีเอสนิวส์. (2561). “พุทธพาณิชย์” แหล่งรายได้-ค่าใช้จ่ายสับสน. 10 กรกฎาคม 2568, จาก: <https://www.thaipbs.or.th/news/content/272602>
- ไทยเฮลท์. (2560). วัดที่คนไทยอยากเห็น. สืบค้น 10 กรกฎาคม 2568, จาก: <https://www.thaihealth.or.th/?p=240548>
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2546). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พิมพ์ครั้งที่ 12). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วาสนา ชิตกรทหาร. (2546). วัดหลวง. สืบค้น 10 กรกฎาคม 2568, จาก <https://www.nectec.or.th/schoolnet/library/create-web/10000/general/10000-10388.html>
- วิริยยุทธ เกิดในมงคล. (2560). รูปแบบและวิธีการทางธุรกิจกับพุทธพาณิชย์ในสถาบันพระพุทธศาสนา. วารสารพุทธศาสนศึกษา, 24(1), 62-67.
- สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ. (2562). เศรษฐกิจสีเขียว. ปทุมธานี: สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ.
- Buckley, R. (2012). Sustainable tourism: Research and reality. *Annals of Tourism Research*, 39(2), 528–546.
- Cohen, E. (1984). The sociology of tourism: Approaches, issues, and findings. *Annual Review of Sociology*, 10, 373-392. doi:10.1146/annurev.so.10.080184.002105
- Goodwin, H., & Santilli, R. (2009). Community-based tourism: A success? Retrieved July 10, 2025, from <https://www.andamandiscoveries.com/press/press-harold-goodwin.pdf>

- Rinschede, G. (1992). Forms of religious tourism. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 51-67.
- Schumacher, E. F. (1973). *Small is beautiful: Economics as if people mattered*. London: Blond & Briggs.
- Sharpley, R. (2009). *Tourism development and the environment: Beyond sustainability?* Barcelona, Catalonia: Earthscan.
- Smith, M. K. (2003). *Issues in cultural tourism studies*. London and New York: Routledge.
- Timothy, D. J., & Boyd, S. W. (2003). *Heritage tourism*. London: Pearson Education.
- World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). *Our common future*. London: Oxford University Press.

